

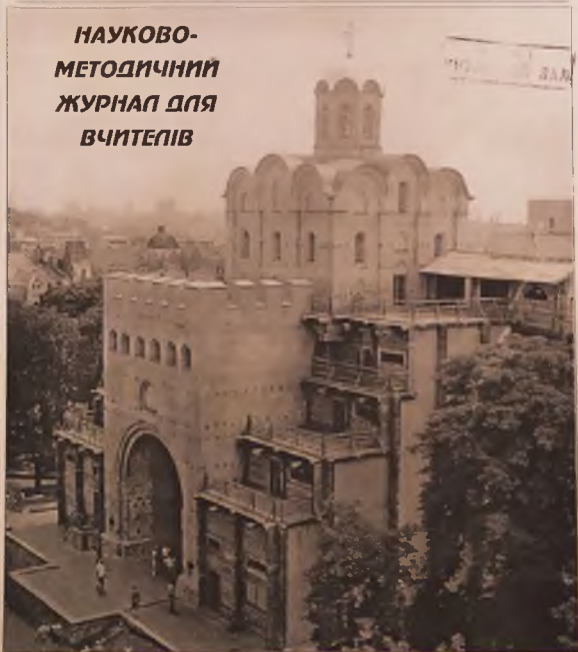
ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 10

жовтень

1998

**НАУКОВО-
МЕТОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ДЛЯ
ВЧИТЕЛІВ**



ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 10'98

Науково-методичний журнал. Індекс видання 74654. Виходить щомісяця.

Свідчення про державну реєстрацію — серія КВ №1376.

Засновник і видавець: Видавництво «Етносфера» 252035 м. Київ, а/с 59, т. (044) 276-88-29.

Виданню часопису сприяють:

**Творча спілка вчителів України,
Міжетнічна педагогічна асоціація України,
Інститут педагогіки АПН України,
Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова
Інститут історії України НАН України
Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів**

Редакційна колегія:

Володимир Абаїмов
Роман Арцишевський (Луцьк)
Юрій Войцеховський (шеф-редактор)
Дмитрій Зеленко (Мюнхен)
Людмила Калініна (Луганськ)
Борис Кобзар
Омелян Коваль (Брисель)
Фелікс Левітас

Микола Литвин (Львів)
Петро Палченко
Павло Полянський
Владислав Анджеї Серчик (Варшава)
Анатолій Слюсаренко
Володимир Сотніченко
Геннадій Стрельський
Федір Турченко (Запоріжжя)
Рафаель Шамелашвілі
Галина Швидько (Дніпропетровськ)

© «Історія в школі» 1998

Зміст

Університет знань

Володимир Абаїмов. Історія та її соціально-виховуюче значення за Михайлом Грушевським. (Вчительські виписки з праці "На порозі нової України. Гадки і мрії").....2

Георгій Єгоров. Шкільна історична освіта: пошук нових підходів до формування змісту. (Досвід країн Західної Європи).....5

Педагогічний колегіум

Анатолій Булда. Практична підготовка студентів до інноваційної діяльності (з досвіду роботи історичного ф-ту НПУ ім. М.П. Драгоманова).....8

Творча майстерня

Володимир Сотніченко. Структурування знання при вивченні історії в школі.....10

Володимир Комаров. Економічна освіта учнів на уроках історії України (8-9 кл.).....14

Тетяна Турлук. Блочний виклад курсу всесвітньої історії в 11 кл. (1939—1998 рр.).....20

Лідія Куликова. Класична греко-римська міфологія як предмет історичної освіти.....22

Біля класної дошки

Жанна Гаврилук. Урок: "Релігія стародавніх еллінів і слов'ян:

Олімп зустрічає Берестове" (6 клас).....25

Микола Александра, Сергій Голованов. Екскурсія на античний Акрополь. (Методична розробка до уроку "Культура Стародавньої Греції", 6 кл.).....27

Лариса Кузьминець. Урок: "Пошуки виходу з історичного тупика" (80-ті роки, 1 кл.).....30

Людмила Ланчуківська. Історія України: завдання, запитання, дидактичні матеріали. Тема: Україна у складі Литви та Польщі. XIV—поч. XVII ст. (продовження).....35

Кабінет історії

Геннадій Стрельський. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1817—1920 рр.) Біографічний словник (К—Л).....38

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (8-9 кл.)

В сучасних історичних умовах, коли у суспільстві відбувається процес величезних економічних, соціальних та політичних перетворень, надзвичайної ваги набуває рівень економічної освіти всіх членів українського суспільства, в тому числі й учнів — майбутніх громадян незалежної України. У попередній статті¹ висвітлювався досвід економічної освіти школярів 7—8 класів. В даному випадку мова йде про учнів 8-9 класів. В цій статті розкриваються основні поняття економічної освіти під час вивчення вітчизняної історії від виникнення всеукраїнського ринку (середина XVII ст.) до загальної кризи феодалізму та падіння кріпацтва (середина XIX ст.).

Так, на уроці "Соціально-економічний розвиток і політичне становище Правобережної України у другій половині XVIII ст." восьмикласникам можна запропонувати таке творче завдання.

1. *Бігалий селянин Терещенко, який належав поміщику Квітці, роздавав односельцям конопляну пряжу та збирав уже готову тканину, сплачуючи за це гроші. На нього працювали 50 чоловік, та що два продавали готову продукцію на ярмарку. Сам же Терещенко платив велику податок поміщику Квітці. Хто з них експлуатував по-капіталістичному, хто — по-феодальному? Як називають селян, подібних Терещенку? Чи було вигідно поміщикам тримати у кріпацтві таких селян? Чому таке положення гальмувало розвиток капіталістичного виробництва?*

Досвід використання подібних творчих завдань свідчить, що вони сприяють істотному поглибленню знань учнів про такі явища історичного розвитку, як капіталістичне виробництво, наймана робоча сила, товарно-грошові відносини та їх специфіка в Україні в другій половині XVIII ст. Для того щоб визначити, хто саме з вказаних у задачі осіб авт капіталістичне або феодальне господарство, учням необхідно порівняти два типи суспільних відносин. А саме — відносини між поміщиком Квіткою та селянином Терещенком з одного боку, та між останнім та його односельцями — з іншого. Школярі вказують, що ці відносини різняться тим, що селянин Терещенко розда-

вав пряжу та оплачував гроші за готову продукцію і тільки після продажу цієї продукції на ярмарку отримував прибуток. Поміщик же Квітка отримував прибуток, нічого не виробляючи. Прибуток поміщика становили ті гроші, які Терещенко йому сплачував тільки тому, що він був кріпаком Квітки. Але досвід свідчить, що далеко не завжди навіть достатньо підготовлені школярі можуть встановити цю відмінність і сказати, у якому випадку мова йде про феодальні, а у якому про капіталістичні стосунки. Справа в тому, що сучасне вивчення історії в школі та у вузі також не супроводжуються формуванням умінь співставляти історичні факти та події, встановлювати соціальний зміст тих чи інших подій в різних історичних обставинах. Відомо ж, що саме такі уміння є початком розвитку історичного мислення як школярів, так і студентів. У процесі практичного використання подібних творчих завдань ми дійшли висновку про доцільність застосування на уроці текстової порівняльної таблиці та особливим чином побудованих до неї запитань. Ці запитання складаються з декількох суджень та умовиводів, які чергуються між собою у певній послідовності. Далі наводимо ту порівняльну таблицю, яку було використано з метою подолання розумових ускладнень під час впровадження задачі (див. таблицю I).

До запропонованої таблиці запитання побудовані таким чином, щоб учні змогли вказати як спільні риси, так і відмінності у тих явищах, які порівнюються. Така побудова системи запитань вкрай важлива, адже добре відомо, що ті явища, які не мають спільних рис, порівнянню не піддаються. А це означає, що і відмінності між ними з'ясувати неможливо.

Що спільного ви вбачаєте у феодальних та капіталістичних суспільних відносинах? Чому саме це є спільним? Чим ці відносини різняться між собою? Чому саме ці риси відкривають капіталістичні відносини від феодальних?

Аналізуючи таблицю, школярі вказують, що і феодальні, і капіталістичні суспільні відносини існують між пануючими та підлеглими верствами населення. В першому випадку це були феодали (поміщики) і залежні селяни. В другому випадку — підкреслює та наймана робітники. Ці суспільні відносини різняться між со-

¹ Див. №1 журналу № 1988 р.

Таблиця І. Порівняння феодальних та капіталістичних відносин

Запитання для порівняння	Феодальні суспільні відносини	Капіталістичні суспільні відносини
1. Соціальна структура суспільства	Феодалі (поміщики) та селяни-кріпаки	Підприємці та наймані робітники
2. Панівні верстви населення	Феодалі (поміщики)	Підприємці
3. Спосіб одержання матеріальних благ пануючими верствами населення	Панщина та оброк	Прибуток від реалізації продукції, виробленої найманими робітниками
4. Підлеглі верстви населення	Селяни-кріпаки	Наймані робітники
5. Особливості суспільного становища підлеглих верств населення:		
а) від кого залежали	Залежали від поміщика, бо не мали особистої свободи	Мали особисту свободу і від підприємця не залежали
б) чи мали яку-небудь власність	Вели власне господарство, мали у власності реманент, худобу та інколи невеличкі ділянки землі	Ніякої власності не мали. Жили виключно за рахунок заробітної плати

бою тим, яким способом панівні верстви населення стримують матеріальні прибутки. Розрізняються суспільні відносини також і становищем підлеглих верств. Поміщик одержував матеріальні блага за рахунок панщини та оброку, експлуатуючи залежних особисто від нього селян. Підприємець одержував прибуток від реалізації продукції, виробленої найманими робітниками. Останні були особисто вільні і могли в будь-який час залишити роботу і перейти до іншого підприємця.

Досвід свідчить, що після використання наведеної таблиці відповіді учнів стають більш глибокими, обґрунтованими та свідомими. Школярі вказували, що таких селян, як Терещенко, називали капіталістами. Поміщикам було дуже вигідно тримати у кріпацтві таких селян, тому що вони оплачували тисячі, а інколи десятки тисяч карбованців оброку. Що ж стосується розвитку виробництва, то таке становище капіталістичних селян гальмувало його. Це пояснюється тим, що величезні гроші замість того, щоб бути вкладеними у виробництво, сплачувалися поміщику. Останній же їх просто розтринькував на придбання предметів розкоші, закордонні поїздки або просто проґравав у карти.

З метою з'ясування переваг капіталістичних суспільних відносин над феодальними учням можна запропонувати такі пізнавальні завдання.

2. У XVIII ст. на Україні почали впроваджуватися технічні культури: буряки, коноплі, тютюн та інші. Поступово площі орної землі, зайняті цими культурами, значно розширилися. При цьому, як правило, на обробці таких культур використовували не кріпацьку, а вільнонайману працю. Чому вирощування технічних культур було дуже вигідним? Чому ці культури вимагали досить важкої та копіткої праці? Чому

праця кріпаків на вирощуванні технічних культур була досить неефективною?

3. У другій половині XVIII ст. власники великих поміщицьких господарств на Правобережній Україні наймали на роботу власних кріпаків. Так, у 1768 р. у Кузимінському фільварку 28 чоловік, відробивши панщину, продовжували жати хліб, але вже за сніп. Чим пояснити, що поміщики змушені були вдатись до таких заходів? Чому саме у другій половині XVIII ст. поміщики вже не могли обійтись тільки кріпацькою працею? Чому поміщики не могли повністю перейти до використання вільнонайманної робочої сили?

4. Що таке місячина та урочна система? Чому в кінці XVIII ст. поміщики почали їх широко впроваджувати? До яких наслідків це вело? Чи згодні ви з думкою сучасників, які доводили, що українські селяни, які жили на місячині, існували на межі між кріпацтвом та рабством?

Завдання 2 — 4 дозволяють поступово формувати у школярів розуміння ролі вільнонайманної та кріпацької праці в умовах формування ринкових відносин в Україні у другій половині XVIII ст. Так, розв'язуючи завдання 2, учні доходять висновку, що розповсюдження в Україні технічних культур у XVIII ст. вело до необхідності запровадження нових технологій їх вирощення. Оскільки ці культури були дуже трудомісткими, а технологія вирощування була складніша, то й зацікавленість трудівників у результатах своєї праці повинна бути значно вищою, ніж у кріпаків. Як відомо, наймані робітники одержували заробітну плату, яка залежала від кінцевого результату, тобто від кількості і якості вирощеного урожаю. Саме тому з метою підвищення продуктивності праці під час вирощування технічних культур і застосовувалася праця вільнонайманних робітників, а не кріпаків.

Розв'язуючи завдання 3, школярі суттєво поглиблюють щойно набуті знання про наслідки використання вільнонайманої та кріпацької праці у сільському господарстві. Але на цей раз вони мають можливість значно вдосконалити свої уміння порівнювати історичні факти. Досвід свідчить, що оскільки відповідні уміння у школярів уже є, розумова операція порівняння, як правило, особливих складнощів не викликає. Але інколи деякі учні висловлюють здивування. Вони вказують, що в разі, коли одна і та ж людина водночас є і кріпаком, і найманим робітником у одного і того ж поміщика, відбувається поглиблення розкладу феодалних суспільних відносин. Наприклад, один з учнів говорив: "Уявимо собі, що до обіду селянин працює як кріпак. Він відробляє панщину. Після обіду — він вже найманий робітник, бо продовжує жати хліб, але вже за сніп, тобто за певну плату. Тоді до обіду селянин-кріпак буде працювати вкрай неефективно. Ніякої зацікавленості в праці він не має. Він буде тягнути час, щоб перетворитися у вільнонайманого робітника. Невже поміщики не бачили того, що вільнонаймана праця набагато продуктивніша, ніж підневільна — кріпацька?" Тоді вчитель каже, що, можливо, й бачили, але перейти повністю до використання вільнонайманої праці не могли.

• Спробуйте пояснити: чому?

Так на уроці була створена проблемна ситуація, яка дозволяє значно поглибити знання учнів про умови, необхідні для розгортання капіталістичного виробництва. Учні кажуть, що найманим робітникам необхідно платити заробітну плату, а кріпакам не треба сплачувати нічого. Крім того, власники підприємств повинні забезпечити робітників необхідними знаряддями праці, сировиною і т.д., тобто всіма матеріальними умовами для роботи. А це вимагає значних коштів, яких у поміщиків у той час не було. Тому вони і не переходили повністю до використання у виробництві найманої робочої сили. З метою підвищення доходності своїх господарств землевласники запроваджували інші шляхи — *місячину* та *урочну систему*. Школярі дають визначення обох явищ. Вони вказують, що *місячина* — це така система феодалної експлуатації, коли селянин повністю позбавлений будь-якого наділу землі і працює на поміщика за місячний продовольчий пайок. На перший погляд, така система позинна була підвищити доходність поміщицьких маєтків адже вся продукція, яку виробляли кріпаки, повинна була належати пану. Але насправді такі селяни повністю позбавлялися будь-якої зацікавленості з праці, їх положення мало чим відрізнялося від положення рабів. Відповідно і доходність поміщицьких маєтків різко знижувалася. Аналогічні наслідки мала

також і урочна система. І це не дивно, бо вона вела не до підвищення продуктивності праці, а до значної її інтенсифікації. Саме тут вчителю слід роз'яснити учням, що таке *продуктивність праці* та *інтенсифікація праці*. Під *продуктивністю праці* мається на увазі та кількість продукції, яку одна людина може виготовити за певний проміжок часу. При цьому витрати живої людської праці зменшуються. На перший погляд, інтенсифікація праці теж означає кількість продукції, яку одна людина може виготовити за певний час. Але суттєва різниця між цими поняттями в тому, що підвищення продуктивності праці можливе лише за умови використання нової техніки та підвищення зацікавленості робітників в результатах своєї праці. Інтенсифікація ж праці веде до суттєвого підвищення витрат живої людської праці і гальмує технічний прогрес. В умовах XVIII ст. підвищення продуктивності праці у виробництві можливе тільки під час використання вільної наманой робочої сили. Позаяк у поміщиків не було необхідних умов для організації капіталістичного виробництва, з метою підвищення доходності своїх маєтків землевласники йшли іншим шляхом. Вони впроваджували місячину та урочну систему. Далі розгорталися співбєсида, під час якої школярі дають визначення обох явищ. Вони вказують, що місячина — це така система феодалної експлуатації, коли кріпаки повністю позбавляються будь-якого наділу землі і працюють на поміщика за місячний продовольчий пайок. Здавалось би, що така система повинна була привести до підвищення доходності поміщицьких маєтків. Землевласник розмірковував приблизно таким чином: вся продукція виробляється на поміщицькій землі, вона повністю належить йому, реалізувавши її, можна буде одержати значно більший прибуток. Але насправді наслідки впровадження місячини виявилися протилежними бажаним результатам. Продуктивність поміщицьких маєтків різко знижувалася. Аналогічні результати мало також і впровадження урочної системи. І це не дивно. Як перша, так і друга система феодалної експлуатації вели не до підвищення продуктивності праці, а до її значної інтенсифікації. Саме тут вчителю слід приділити якомога більше уваги тому, щоб учні глибоко засвоїли як спільні риси, так і відмінності між поняттями "*продуктивність праці*" та "*інтенсифікація праці*". До підвищення продуктивності праці веде впровадження нової техніки та технології виробництва. А це вимагає посилення зацікавленості робітника в результатах своєї праці. Інтенсифікація ж праці означає тільки збільшення витрат живої праці і не супроводжується оновленням техніки та технології виробництва. Кінець-кінцем підвищення інтенсифікації праці веде до ще більшого занепаду

старої системи господарювання, хоча на перших порах виникає враження того, що завдяки впровадженню старих методів ведення господарства вдається вирішувати нові проблеми. Але фактичний матеріал переконливо доводить, що старими методами нових проблем вирішувати неможливо. Саме тому феодальна система господарювання, як і все феодальне суспільство в Україні, були приречені на загибель. Таким чином, вже у восьмому класі вдається створити передумови для засвоєння у наступному навчальному році такого складного поняття, як "загальна криза феодалізму". Саме цим пояснюється та обставина, що вивчення відповідного матеріалу починається з такого завдання.

5. Дослідники вважають, що суть загальної кризи феодалізму полягає в тому, що подальший прогресивний розвиток суспільства був неможливим на базі феодальних суспільних відносин. Просування вперед було можливе на базі дрібнотоварних та капіталістичних відносин. Це вимагає негайного знищення кріпацтва. Чи згодні ви з такою думкою? Які факти з історії України могли б її підтвердити або спростувати? Для того, щоб ваша відповідь була більш обгрунтованою, заповніть наведену нижче таблицю та спробуйте відповісти на запитання до неї.

Таблиця 2.

Нові прогресивні явища в економіці України	Феодально-кріпосницькі відносини, які гальмували розвиток економіки України
--	---

В чому ви бачаєте основну суперечність в економічному розвитку України кінця XVIII — першої половини XIX ст.? Чому і як феодальні відносини гальмували прогресивний розвиток України? Як можна було розв'язати цю суперечність? Свою відповідь обгрунтуйте.

Як свідчить практика, такий підхід дозволяє значно поглибити та узагальнити знання учнів, які вони отримали напередодні. Це приводить до свідомого засвоєння такого важливого поняття, як "загальна криза феодалізму". З метою дальшого поглиблення знань школярів про закономірності економічного розвитку України першої половини XIX ст. можна запропонувати таку систему пізнавальних завдань.

6. У 1838 р. в Україні було 55,8% поміщицьких підприємств. Купецькі ж виробництва склали лише 44,2%. У 1861 р. поміщицьких підприємств лишилося тільки 5,8%, а частка купецьких зросла до 94,2%. Чим пояснити занепад поміщицьких виробництв та швидкий розвиток купецьких в Україні у другій третині XIX ст.?

7. У першій половині XIX ст. щоденна заробітна плата в металургійній промисловості

України становила 39-50 коп. влітку та 20-25 коп. взимку. Чим пояснити, що заробітна плата в металургійній промисловості України в ті часи коливалася в досить широких межах залежно від пори року? Як таке становище впливало на розвиток металургії? Свою відповідь обгрунтуйте.

8. Що таке промисловий переворот? Коли він розпочався в Україні? Які його технічні та соціальні наслідки? У чому вони полягають?

9. Повертаючись у 1858 р. із заслання і плывучи пароплавом з Астрахані до Нижнього Новгороду, Т.Г.Шевченко записав у своєму щоденнику, що пароплав здається йому величезним чудовиськом з роззявленою пащею, яка згодом проковтне царів, королів, поміщиків, чиновників. Поет писав, маючи на увазі французьку революцію кінця XVIII ст., що те, що почалося у Франції, обов'язково розповсюдиться по всій землі. Чому Т.Г.Шевченко був певен, що технічний прогрес обов'язково приведе до величезних суспільних змін? Як пов'язані між собою технічні та соціальні наслідки промислового перевороту?

Запропоновані щойно творчі пізнавальні завдання з історії України об'єднані між собою таким чином, що вони спрямовані не тільки на істотне поглиблення набутих напередодні знань про найважливіші закономірності розвитку ринкових відносин, а й дозволяють простежити залежність між рівнем технічного розвитку суспільства та його соціальною структурою.

Розв'язуючи завдання 6, школярі змушені порівнювати між собою наведені цифрові дані. Вони відзначають, що у процесі конкурентної боротьби купецькі підприємства поступово витіснили поміщицькі. Можливо, казали учні, це пояснюється тим, що продукція купецьких підприємств була більш дешевою, ніж поміщицьких. Практика вивчення історії України у дев'ятому класі переконливо доводить, що саме в цьому місці уроку вчителю варто значно загострити проблемну ситуацію. Такий ефект досягається за допомогою додаткових запитань. Яка робоча сила використовувалася на поміщицьких підприємствах, а яка — на купецьких? Учні кажуть, що у першому випадку це будуть кріпаки, а у другому — вільнонаймані робітники. Але вчитель заперечує, що наймані робітникам треба платити заробітну плату, а кріпакам — ні. Відповідно, розмірковуючи логічно, можна зробити висновок, що продукція купецьких підприємств повинна бути дорожчою, ніж підприємств поміщицьких. Але ж купецькі підприємства витіснили поміщицькі. Причиною такого становища учні називали раніше дешевизну продукції купецьких підприємств. Після цього в класі на певний час виникає пауза. Учні змушені розміркову-

вати над подоланням пізнавального утруднення. Через деякий час дехто з них приходять до висновку, що у конкурентній боротьбі завжди перемагає той підприємець, який впроваджує нову техніку та технологію. Продукція таких підприємств буде більш дешевою та більш якісною навіть за умови підвищення заробітної плати робітникам і службовцям. Впровадження нової техніки завжди призводить до підвищення продуктивності праці, тобто до зниження витрат живої робочої сили на виготовлення одиниці продукції. Як результат, знижується ціна та зростає кількість і якість продукції.

Як доводить особиста практика викладання автора цієї статті, тут доцільно ще раз загострити проблемну ситуацію. Безпосередньо на уроці це має такий вигляд. Вчитель каже, що впровадження нової техніки та технології вимагає величезних грошових затрат, які повинні нести підприємці. А це неодмінно приведе до підвищення цін.

Отже точку зору учнів треба визнати хибною. Але школярі тут же заперечують, що нова техніка, яка буде впроваджена, дуже швидко окупиться. Оскільки витрати живої праці на одиницю продукції зменшуються, то підприємець отримає більш високу прибутки. Крім того, впроваджуючи нову техніку, підприємець матиме можливість заощаджувати кошти на виплати заробітної плати найманим робітникам навіть при умові її підвищення кожному конкретному робітнику. Це пояснюється тим, що використання нової техніки призводить до скорочення кількості робітників. Але нова техніка вимагатиме більш кваліфікованої робочої сили. Така робоча сила коштує дорожче, але й має більш високу продуктивність праці і може виготовляти більш якісну продукцію. Що ж стосується поміщиків, які застосовували кріпацьку робочу силу, то вони не мали абсолютно ніяких мотивів до впровадження нової техніки. А це значить, що у конкурентній боротьбі з купцями вони швидко програвали.

Суттєве поглиблення знань дев'ятикласників про основні закономірності формування ринкової економіки відбувається під час розв'язання завдання 7. Спочатку учні стикаються з певними, а іноді досить суттєвими ускладненнями. Вони не можуть пояснити причини сезонного коливання заробітної плати у металургійній промисловості України в першій половині XIX ст., тобто в період існування кріпацтва та загострення загальної кризи феодалізму. Пояснюється це тим, що часто необхідні для розв'язання цієї задачі історичні знання засвоюються формально. Формалізм історичних знань може бути різним за виглядом. Учні можуть дати визначення тих чи інших понять, але не можуть застосовувати їх до

аналізу конкретної ситуації. З іншого боку, школярі можуть відтворювати фактичний матеріал, але не здатні узагальнювати його чи робити висновки на підставі фактів. З метою усунення формалізму в знаннях учнів у даному конкретному випадку вчителю необхідно провести евристичну бесіду приблизно такого змісту.

Як ви гадаєте, яка робоча сила (вільнаймана чи кріпацька) використовувалася у металургійній промисловості України в першій половині XIX ст.? Учні відповідають, що це була вільнонаймана робоча сила. Такий висновок дозволяє зробити той факт, що робітники отримували заробітну плату. Тоді вчитель знову запитує: "А звідки ж з'явилися вільнонаймані робітники, адже все селянство України на той час було покріпачене?". Це запитання ставить школярів у ситуацію пізнавального утруднення. Саме тут виникає проблемна ситуація. Суть її полягає в тому, що з одного боку, всі селяни України були кріпаками, а з іншого — в промисловості широко використовувалася вільнонаймана робоча сила. Саме таким чином створюються сприятливі умови для "введення" у навчальний процес такого історичного поняття, як "сезонна робоча сила". В той час це були селяни-кріпаки, яких поміщики взимку відпускали на заробітки. Влітку такі селяни поверталися у село та використовувалися на сільськогосподарських роботах у панських маєтках. Оскільки влітку в промисловості робочих рук було недостатньо, то і заробітна плата підвищувалася. Взимку ж кількість робочих рук зростала, а заробітна плата відповідно зменшувалася.

Таким чином, у дев'ятикласників закладається основа розуміння тих закономірностей, які діють на ринку праці. Але це ще не все. Під час спроби обґрунтувати відповідь на друге запитання завдання про вплив сезонної робочої сили на розвиток металургії України школярі говорили: якщо робочих рук багато, то це сприяє прискоренню розвитку металургії, особливо взимку. Влітку ж робочої сили мало, заробітна плата підвищується, продукція дорожчає і це негативно впливає на виробництво. Тоді вчитель нагадує учням, що в ті часи в Україні вже відбувався промисловий переворот, і пропонує школярам пригадати визначення цього досить складного поняття. При цьому вчитель має нагоду спиратися на набуті раніше в курсі всесвітньої історії знання. Але переважна більшість учнів пригадати поняття промислового перевороту не може, хоча деякі з них вказують, що з таким явищем вони вже зустрічалися в курсі всесвітньої історії, зокрема, під час вивчення історії Англії XVIII ст. Врешті-решт вдається з'ясувати суть промислового перевороту та визначити, що

він має дві сторони, а саме: технічну, тобто впровадження нової техніки та підвищення продуктивності праці, та соціальну, тобто виникнення нових суспільних класів: підприємців та найманих робітників. Результатом промислового перевороту є поява нового суспільства — капіталістичного. Саме такі закономірності мали місце в Англії У XVIII ст. Оскільки такий етап розвитку промисловості проходили всі країни, то Україна виключенням з цього загальносвітового правила не була. Отже ті ж самі технічні та соціальні наслідки мали місце і тут. Тоді вчитель пропонує школярам, спираючись на раніше вивчений фактичний матеріал, заповнити текстову таблицю.

Таблиця 3.

Наслідки промислового перевороту в Україні

Технічні наслідки промислового перевороту в Україні	Соціальні наслідки промислового перевороту в Україні
---	--

Після того, як відповідна таблиця заповнена, школярам пропонується завдання 9. Практика викладання доводить, що процес розв'язання цього завдання особливих складнощів для дев'ятикласників не викликав. Але, оскільки завдання має дуже яскраву образну форму, воно виявляється надзвичайно ефективним під час закріплення знань про промисловий переворот та його наслідки в Україні. Не розкриваючи докладно хід його розв'язання, наведемо лише одну з найбільш вдалих відповідей. "Тарас Григорович Шевченко уважно стежив за розвитком суспільного життя як у Європі, так і в Україні. Отже, він дійшов висновку, що впровадження нової техніки у промисловості та на транспорті призведе до дуже істотних суспільних змін. Це пояснюється тим, що розвиток промисловості вступав у гостре протиріччя з існуючим феодально-кріпосницьким ладом. Саме така закономірність спостерігається в багатьох європейських країнах".

У такий спосіб вдається встановити міжкурсові зв'язки між всесвітньою та вітчизняною історією. Завдяки такому підходу у учнів поступово формується розуміння того, що в історичному розвитку України вже в ті часи діяли всесвітньоісторичні закономірності. І, незважаючи ні на що, Україна була невід'ємною частиною світового співтовариства. Крім того, під час виконання завдання 9 відбувається істо-

тне поглиблення знань учнів про закономірності формування ринкових відносин в Україні в першій половині XIX ст. та вплив на цей процес загальної кризи феодалізму. Завершуючи цей етап формування основ економічних знань школярів, вважаємо за доцільне запропонувати їм ще одне творче завдання.

10. 9 червня 1854 р. в містечку Біляєвка Свірського повіту Київської губернії був затриманий селянин М. Костецький, який стверджував, що йде дуже велика війна між Російською імперією та іншими країнами. Якщо царські війська розіб'ють, то буде легше жити, тому що не треба буде сплачувати стільки податків. Чому цей селянин пов'язував полегшення долі народу з поразкою Російської імперії в Кримській війні? Свою відповідь обгрунтуйте.

Це завдання пропонується дев'ятикласникам на самому початку вивчення історії України в другій половині XIX ст., а конкретніше — на уроці, присвяченому скасуванню кріпацтва та іншим реформам 60-70-х рр. XIX ст. Для того, щоб розв'язати це завдання, школярам необхідно актуалізувати всі свої знання про особливості соціально-економічного розвитку України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. При цьому учнівську думку необхідно скерувати таким чином, щоб учні зрозуміли, що після поразки Російської імперії у Кримській війні питання скасування кріпацтва постало у денну чергу. Розвиток ринкових відносин досяг такого рівня, що збереження старих порядків стало абсолютно неможливим.

Підводячи підсумки, слід сказати, що у 8-9 класах продовжується формування основних понять ринкової економіки. Насамперед це поняття *заробітної плати та її залежності від становища на ринку робочої сили; зацікавленість працівника в результатах праці; продуктивність та інтенсифікація праці; залежність між рівнем технічного розвитку виробництва і соціальною структурою суспільства та ін.* Але економічна освіта в даному випадку здійснюється на більш складному історичному матеріалі, ніж раніше. Це дозволяє врахувати вікові особливості школярів. Подальше поглиблення економічної освіти учнів здійснюється під час вивчення історії України другої половини XIX ст. — початку XX ст., але відбувається за допомогою дещо інших методичних засобів.

